

GEORGES CASTELLAN:

A NACIONALIZMUS TANULMÁNYOZÁSÁHOZ: A NÉMET MÍTOSZ ÉS AZ OSZTRÁK ÖNTUDATRA ÉBREDÉS

(*Megjegyzések két új habilitációs disszertációhoz*)
(*Revue Historique*, t. 545. 1983: január–március 97–105.)

Ha létezik divatos téma, akkor a „nemzeti identitás” tárgyköre bizonyára az. Bretonok, korzikaiak, okcitánok cáfolnak rá az ötvenes évek „Európa-hirdetőire”, akik azt tartották, ez a problematika már idejét múlta, a „szocialista táboron” belül pedig ha mást nem, a különbséghez való jogaikat hangoztatják többek között a lengyelek és románok. És mit mondjunk Afrikáról, ahol független államok etnikumokkal ütköznek össze, miközben szorongva keresik globális sajátosságaikat? A társadalompszichológia feladata lenne, hogy megmagyarázza nekünk, mi az oka ennek a nyilvánvalóan ellentmondásos jelenségnek egy olyan korszakban, ahol a technika – repülőgépek, rakéták, szatelliták – megszüntetik a távolságokat. De diakronikusan, az eredethez való viszonyulás és visszatérés magyarázatánál a történelemé a döntő szó. Nem egészen biztos, hogy francia kollégáink, akiknek hexagonocentrizmusát – ahogy gyakran bizalmasan értesültünk róla, nehezményezik a külföldi történészek – mindnyájan tudatában vannak-e ennek. Annál örvedetesebb, ha tanúi lehetünk, amikor a rokon diszciplínák ráállnak erre a problematikára. Ez történt a közelmúltban, két habilitációs disszertációban – ugyan tárgykörük több tudományágat felölel, de lehet, hogy elkerülték folyóiratunk olvasóinak figyelmét.

Erősen – sőt túlzottan klasszikus, egyetemi ízü cím alatt és a lille-i *Atelier de reproduction des Thèses* nem túl tetszetős kivitelében, Jacques Ridé, a párisi IV. egyetem germanistája két vastkos kötetet szentelt az alábbiaknak: *A germánok képe a német gondolkodásban és irodalomban, Tacitus újrafelfedezésétől kezdve a 16. sz. végéig*,¹ a következő alcímmel: „Adalékok egy mítosz keletkezéséhez”. A szerény meghatározás ne tévesszen meg bennünket a kutatások méreteivel kapcsolatban. Valójában kettős tanulmányról van szó: az első kötetet teljesen betölti az országra vonatkozó teljes német humanista historiográfia feldolgozása, míg a második a reformátorok – elsősorban Luther Márton – szerepéről ír a nacionaliz-

mus kialakításában. De hogy el ne kalandozzon – és olvasóját se hagyja eltévedni – az írárok e burjánzóan gazdag irodalmában, ahol egymással keveredik a teológia, földrajz, genealógia, kozmogónia, a szerző szorosán tartja magát egy vezérfonalhoz: ez a „germánok képe”, és az a kép, amely a 15. században újra megtalált Tacitus munkáin alapszik. Olyan horderejű felfedezés volt ez, melynek a német lélekre gyakorolt hatását az igazán mértéktartó Humbolt Kolumbusz Kristóf Amerika-felfedezéséhez hasonlíthatja.

Jacques Ridé mesterien mutatja be Tacitus „e kisebb, látszólag jelentéktelen munkájának”, a *Germania*-nak megvilágosító hatását a humanisták számára, mely rajtuk keresztül, és számukra „aranykönyvecskévé” vált. (Das goldene Büchlein). Elsősorban a múlt ismeretében tátongó hatalmas úrt töltötte be. Császárságcentrikus szemléletüktől elködösült látással, a középkor írástudói csak a frankok szerepét nagyították fel, akikről Nagy Károly származott, és a Stämme-ket nem ismerték, csak a római birodalommal, vagy annak karoling folytatásával való kapcsolatuk alapján. „Amikor a középkor németjei ki akarták fejezni, mi köti őket össze partikularizmusuk határain túl, kollektív önértékük vagy a nyelvi összetartozás visszaverődésében jutott kifejezésre, vagy az idegenekkel szembeni ösztönös ellenszenv alapján, vagy a birodalmi patriotizmus viszonylatában.” (77. l.) És a *Germania* épp a birodalom hanyatlásának korszakában kínál a Rajnán túliaknak fegyvert a visszavágáshoz. Az itáliai reneszánsz a birodalmi gondolatot kulturális síkra vitte át és a humanisták a félsziget politikai súlyának hanyatlását azzal ellensúlyozták, hogy Itália volt Róma civilizációjának és egyedüli továbbélésének megőrzője Konstantinápoly-nak a törökök által 1453-ban történt elfoglalása óta. Így kialakult az egyenlet: az itáliaiak = a rómaiak leszármazottai; ez oda vezette őket, hogy lenézzék a császárság germán verzióját és mindazokat az embereket, akik azt magukénak vallották. Petrarcatól Danten keresztül Róma 1527-es kifosztásáig árad tollukból a becsmérések özöne, karikírozott vonások, melyek a német emberről olyan tartós hatással rajzoltak hevenyészett, sematikus képet, hogy az még a 19., ha nem a 20. században is forgalomban levő sztereotípiá lett. A német: iszákos, falánk, piszkos és rossz-szagú, vadul erőszakos és zabolátlanul dühöngő – a hirhedt *furor theutonicus* – fősvény és kapzsi. Egyszóval, barbár, szemben az itáliaiakkal, akiket a kulturáltság, a civilizáció kvintesszenciájának tekintettek, miután az örök város civilizációjának örökösei. A Rajna-vidék, a Palatinatus, Franconia gazdag városai és virágzó államai fiaiként szoros kapcsolatban álltak Itá-

liával: a Rajnán túli humanizmus délnémet jelenség volt, a heidelbergi, kölni, majnai, tübingeni, friburgi egyetemekkel. Humanisták humanistákkal szemben – a disputatoria képzett embereknek szívbéli örömet okozott, amikor Tacitus újrafelfedezésével váratlan érvek erősítését kapták. Az eddig a népvándorlásra szorító német múlt félezer évvel nyúlt hátrább és egészült ki és ha nem is érte el Róma ősi voltát, hasonlítani már tudta magát hozzá. Annyira, hogy a nagy humanista, Konrad Celtis (1459–1508), egy Majna menti szőlősgazda fia a herciniai erdőt görögül beszélő druidákkal népesítette be, akik úgy éltek, mint Hellász papjai, a rómaiak vallásának mesterei. Ősi voltuk tudatától gazdagabban, a humanisták Tacitus germánjaiban közvetlen őseiket ismerték fel és vallották a germanonémet kontinuitást – ez kiállta az összehasonlítást a római-itáliai leszármaszással. Ami a firenzeiek és bolognaiak által szidalmazott „barbárokat” illeti, ezek – a tacitusi Germania lakói képmására – az erény mintaképeivé váltak. Az Alpoktól északra élő írástudók lettek felépítői egy „ellen-súlyozó nacionalizmusnak”, mely számtalan értekezésben jutott kifejezésre, azzal a céllal, hogy megszakítás nélküli, történelmi folyamatosságot állítson helyre Tacitustól egészen V. Károly császárig, szembeállítva a tudatlan (francia) I. Ferencsel. Mert a humanisták történetírása nem csupán intellektuális diszciplína volt, fegyvert is jelentett a kor politikai vi-
taiban, harcaiban.

Csodálattal kell adóznunk Jacques Ridének, amiért volt bátorsága, hogy belemerüljön ebbe a latin és német irodalomba, mely bár ismétléseivel és kitéréseivel unalmas, ugyanakkor tükrözi a német historiográfia néhány tartós jellegzetességét. Ilyen a „nacionalista egyetemes történet” irányzata, mely a középkorban azoknak a germánoknak és rendeknek második dicső korszakát látja, akiket mi a népvándorlás népeinek egyszerű továbbfejlődéseként barbároknak nevezünk. Akkor, amikor e sötét századok valójában független egységek vajúdási idejét jelentették, melyekből új nemzetek születtek: franciák, olaszok, spanyolok stb. Nem e látásmód nyomait találjuk meg még egy mai munkában is,² ahol a spanyol vizigótok és az afrikai vandálok birodalma törés nélkül folytatódva kap helyet Németország történetének tárgyalásában? A humanisták tolla néhány tartós mítoszt is kidolgozott: ilyen pl. Arminiusé, akinek a szerző egyik legszuggesztívebb fejezetét szenteli. Összehasonlítva Tacitus sorait azzal, amit a 16. századi németek olvastak ki belőle, a szerző aláhúzza legalapvetőbb hamis értelmezését: „Az antik irodalom semmiféle szövege nem tesz túl rajta (az *Annales*-eken) abban, hogy a Rajnán túli patriótákat meg-

győzze őseik vitathatatlan katonai fölényéről akkor, amikor Tacitus minden valószínűség szerint azzal a szándékkal írta őket, hogy bemutassa, hogyan sikerült Germanicusnak zsenialitásánál fogva vereséget vereség után mérni a germánokra” (523. l.). Termékeny, ha nem is szerencsés téves értelmezés következtében így született meg „a német történelem első nemzeti hőse”. Hogy pontosabbak legyünk: a humanisták fedezték fel, de egy korai publicista, von Hütten lovag támasztotta fel újra és emelte szimbolikus személyiség rangjára. Mindig aktuális jelenség... Bármit mutat is róla a mérleg, a humanista történetírásnak nagy szerepe van a német nemzeti érzés kialakításában.

És a reformáció? A vita régi és jól ismert. Lucien Febvre *Martin Luther*³ c. munkájának különlegesen tömör kétszáz oldalát a következő kérdéssel végzi: „Luther szelleme így tovább lebegett a germán vizeken. És melyek, a történelem szó legtágabb értelmezésében, a német történelem igazán lényeges momentumai; melyek, ha úgy tetszik, a német gondolkodás, a német szentimentalizmus legjellegzetesebb megnyilvánulásai, amelyek fényükkel nem vezetnek el bennünket a wormszi próféta munkássága, doktrínái, mély hite eddig talán kevésbé vizsgált új megismeréséhez? De ezek a tények, ezek az életfelfogások hogyan magyaráznak meg számunkra egy Luthert?” Az egyén és a társadalom dialektikája – Jacques Ridé ezt kutató zarándoklatai a forrásokhoz lehetővé teszik, hogy a kiindulópontot megtaláljuk. Igaz – és a szerző emlékeztet is rá – Luther megsokszorozta „hazafias” megnyilatkozásait. „Szívesen képzelem bele magát nemzete mentorának szerepébe. E szellemben jut el odáig, hogy közvetlenül szóljon „kedves németjeihez” és tevékenységét a súlyos kötelezettség nevében igazolja, mellyel, úgy érzi, tartozik „drága Németországnak”. Egyetlen, de fontos árnyalati különbséggel: „Mélyen érzi a büszkeséget, hogy személyében Isten egy németre bízta azt a küldetést, hogy a keresztény vallást a maga igaz voltában helyreállítsa, és ennek a tevékenységnek elsősorban a német nemzet fogja hasznát látni.” A mi dolgunk, hogy ne tévesszük össze az eszközt a céllal, a művelőt a személyét túlhaladó művel. Más síkon – az egyházén – a reformátor ambíciói ugyanolyan jellegűek, mint a Rajnán túli humanistáké, akik arról álmodtak, hogy a császári birodalmat a német nemzetten keresztül állítsák fel újra.

És a nacionalizmussal foglalkozó történésznek el kell olvasnia, és újra el kell olvasnia azokat az oldalakat, melyeket Jacques Ridé „Luther patriotizmusának természete és határai” címmel jelöl (683–692. l.). Luther gyakran használja a „német nemzet” kifejezést: de vajon mit ért

ezen? Elsősorban és minden bizonnyal a középkori koncepciót, így a „magyar nemzet”, „lengyel nemzet” értelmezését, vagyis társadalmi kategóriák összességét – Stände –, melyet politikai síkon képviselnek, – így képviselőket, vagyis a nemességet és a kiváltságos városi elemeket, akik a diétákon, ezeken az uralkodók által összehívott gyűléseken ülészttek, hogy megszavazzák az adót, és akik Lengyelországban például odáig mentek, hogy a királyválasztás jogát is magukénak követelték. Az 1520-as *Felhívás a német nemzet keresztény nemességéhez* ezekhez a birodalmi rendekhez szól, akik az egyetlen felhatalmazott fórumot jelentik arra, hogy az uralkodóval együttműködve reformot hozzanak létre, nem egy akármilyen Németország, hanem a Birodalom számára. Mégis, ugyanebben a szövegben, Luther új aggodalomnak ad hangot: „Valójában a *Felhívás* szerzője nem feledkezik meg az alacsonyabb osztályokról, és a „német nép” kifejezés a középkor végétől örökölt terminológián túl, a *deutsche Nation* szó új tartalmat, új színt kap, – így amikor Luther szánakozik a „szerencsétlen nemzet” fölött, aláhúzza jó szándékát, megígéri segítségét, hivatkozik tiszta szokásaira, felidézi nemességét és erényeit és kárhoztatja a pénzkereskedelmet, mint az őt sújtó bajok legsúlyosabbikát. Itt tanúi lehetünk a nemzet koncepciója kiszélesítésének és egyben elmélyítésének: ez egy intézményes, kifejezetten politikai realitás és egy, a szó etnikai értelmében vett közösséghez való érzelmes kötődés közötti szintézis kezdeteit jelenti. Nagyon gyakran, amikor Luther a *deutsche Nation*-ról ír, vagy beszél, ezen azt a fogalmat érti, amit mi ma *deutsches Volk*nak nevezünk. Jelentős értelmi kisiklás, mely a középkorból az újkorba vezet: meglepő-e vajon olyan ember szájából vagy tollából, akit úgy tartunk számon, mint a modern világ egyik bábáját? Meglepő-e vajon a vallási reformátor részéről, aki a hitét szeretné minden kereszténnyel megosztani, és elsősorban azokkal, akik körülötte élnek és megértik nyelvét? A vallási közösségtől a nemzeti közösségig, – döntő eltolódás lesz a jövőben. De ne menjünk túl messze. Luthert és a reformátorokat kevésbé érdekelték a germánok és Arminius: Melanchton Tacitushoz fordult erkölcsi tanulságért, Sébastian Franck pedig, igaz, hogy ő elhajlott a reformációtól, de egészen odáig ment, hogy megtagadta a humanisták nagy bálványát, Nagy Károlyt.

A humanizmus és a reformáció tehát fontos szerepet játszottak a nemzeti tudatra ébredésben az Alpoktól északra. De a középkor végi első nemzeti ébredésben a német eset különös kettősséget mutat. Amikor Franciaországban, vagy Spanyolországban más példákat is találunk a „nemzet” középkori jogi tartalmú értelmezésétől a modern etnikai-népi nemzetre

való átsiklásra, egy Celtis, egy Hütten, egy Luther tollán keresztül a német 16. század a nemzet-nemességről való átsiklást azzal fejezi ki, hogy a császárság méltóságát megosztja az ugyan-e császárságot alkotó néppel: a *Reichsvolk*-kal. Ez az oka annak az alapvető nyugtalanságnak, amely megmutatkozik a német nép egész történetében, fennmaradásának bizonytalanságában, alig hogy túlélte a német-római császárság kódét, majd a fájdalmas átmenetet a kis államokból, a *Kleinstaaterei*-ből egy egyesített államba, mely képtelen volt magát másképp nevezni, mint második, vagy harmadik *Birodalom*. Az irredentizmus és imperializmus ebből származó minden kísértésével együtt.

Jacques Ridé dolgozatában még számos további értékes rész is van. Csak gratulálni lehet hozzá, hogy a németek imagojának türelmes kutatásával alapvető támaszpontokat talált a történészek számára egyik legsúlyosabb problémakörük tanulmányozásához.

A roueni germanista, Felix Kreisslernek⁴ utolsó félszázadra szorító disszertációja egészen más módon köt le, de épp oly lenyűgözően érdekes. Kétségtelen, hogy maga a cím az első pillantásra bizonyos nyugtalanságot ébreszt: három dátum, és az utolsó ennyire közeli! Hiányzik tehát a kontinuitás, hiányoznak az időbeli dimenziók, melyek a történelmi magyarázat alapjait adják. De a szerző, nagyon becsületesen, előrebocsátotta, hogy nem az volt a célja, hogy megírja az osztrák nacionalizmus történetét – még kevésbé Ausztria történetét – hanem egyszerűen az, hogy tanulmányozza a nemzeti érzés öntudatra ébredését három olyan időpontban, melyeket ő különösen döntőnek érez. Ebből kiindulva látott munkához. És tanulmányából a történész sokat tanulhat.

Felix Kreissler nem szokta véka alá rejteni meggyőződését és a könyv borítólapján olvasható néhány sorban megadott életrajza épp oly határozottan, mint amilyen szerényen leszögezi osztrák patrióta mivoltát. Bevezetése, teljesen természetesen, azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy munkája „elkötelezett”: „Valójában arról van szó, hogy radikálisan leromboljuk a 'német osztrákok' legendáját, vagyis, jobban mondva, a németekét, és meghatározzuk az osztrák nemzet létrejöttének és megszilárdulásának

folyamatát – ennek első feltétele viszont a pángermán ideológia radikális kiirtása.” Ez tehát teljesen világos, de felénk a szerző nyitott kapukat döntget, hiszen ő is tudja – és folyóiratában, az *Austriaca*⁵-ban hosszabb cikket is írtam erről –, hogy nekem meggyőződése, hogy valóban létezik osztrák nemzet. A nacionalizmussal foglalkozó történész számára Ausztria esetét az teszi különösen érdekessé, hogy ott a nemzeti öntudatra ébredés annyira későn következett be, pedig látszólag minden feltétel megvolt rá, hogy a nemzeti identitástudat nyugodtan megszilárduljon. Közös múlt? Az osztrákoknak megvolt a múltja, ritka fényes és a 16. századtól kezdve a Habsburg-házi uralkodói révén kifejezetten specifikus ezer éves történelem formájában. Kultúra? Csak úgy tolnak a kiemelkedő nevek az osztrák művészet, zene, irodalom területéről. Egyetlen döntő elem hiányzott: a „kollektív együttélési akarás”, akarat arra, hogy együtt, mástól elkülönülve éljenek. Pontosabban, bizonyos pillanatokban hiányzott ez az akarat; ez az újkorban 1918, 1938 dátuma volt, és ehhez járultak még az ötvenes évek kísértései. Gyermekes és eléggé méltatlan dolog lenne ezeket a kollektív mélypontokat valamiféle „osztrák vérmérséklettel” magyarázni: hagyjuk a nácioknak és epigonjaiknak, hogy a veleszületett nemtörődömség, gyávaság karakterológiájával éljenek. F. Kreissler joggal ítéli el a „pángermán ideológiát”, mely alapvető lemondást hordott magában: lemondást a különbözőségekre való jogról, arról, hogy az ember önmaga legyen.

A történészek feladata, hogy megmagyarázza, miért vált bizonyos pillanatokban uralkodóvá ez az ideológia. És ezen a ponton a tanulmány sokat nyújt. A bemutatott források alapján elsősorban kiderül, mennyire kétértelmű a „német út”, melyet Dollfuss épp úgy vallott, mint Schuschnigg és Seyss-Inquart. Vajon 1938. március 11-én a rádióban elhangzott utolsó nyilatkozatában nem ezekkel a szavakkal fejezte be mondanivalóját a kancellár? „Most tehát, ebben az órában, *német szavakkal* búcsúzom az osztrák néptől és legforróbb kívánságom: Isten óvja Ausztriát!” A „pán-német romanticizmus” utolsó fellobbanása volt ez, húzza alá F. Kreissler, de ez mutatja, milyen mértékben hiányzott Schuschniggból a világos tudata annak, mi is volt ő valójában: egy Ausztriának nevezett német tartomány felelős vezetője, vagy „*primus inter pares*” egy osztrák népen belül? Ha a kancellár maga itt állt, lehet-e csodálkozni azon, hogy a III. birodalom katonai és rendőri gépezetének anyagi és erkölcsi nyomásának kitett polgártársaiból 99 % „igen”-nel szavazott az április 10-i referendumra?

A helyzet hamar kitisztult. Azonnali, közvetlen csatlósítások okozták: az osztrák adminisztráció és intézmények lerombolása, a bennszülöttek fél-

reállítása és az *Altreich* embereivel való felváltása, amelynek a Bürckel *Reichskommissar* klikkjéhez tartozó hirhedt palatinok voltak; intenzív ráállás a fegyverkezésre; mindennapi zaklatások és kellemetlenkedések (a *Spiessrutenlaufen* – vesszőfutás – megalázó gyakorlata a gyanusokkal szemben, egészen a mindenki számára kötelező *Eintopfgericht* – egy tál étel – bevezetéséig, a *Blockwächter* – tömegfigyelő – állandó felügyelete alatt) – nem beszélve a terrorról, melynek 1938. április 1. után az első Dachau felé irányuló, „kiemelkedő” foglyokkal teli szállítmány volt a jele. A helyzet megfordulásának egyik karikatúraszerű illusztrációja: a püspöki karnak a katolikus osztrákokhoz intézett ünnepélyes felhívásához, melyben felszólítja őket, hogy a Führer referendumára igen-nel szavazzanak, Th. Innitzer kardinális március 27-én levelet csatolt, melyet *Heil Hitler*-rel zárt. Október 8-án viszont a Hitlerjugend és az SA különítményei kifosztották a püspöki palotát, elégették a képeket és a kardinális helyett, akit nem tudtak megtalálni, egy kanonokot hajítottak ki az ablakon. Megannyi tény, melyekből már „poroszellenes” reflexiók termelődnek ki, az ellenállás első formái, a különbözőséghez való jog első tudatosulása. Ne felejtsük el – és a szerző ezt joggal hangsúlyozza – hogy az így titulált „poroszság” fogalma épp oly misztikus volt, mint az osztrák „puhaság”; végül is az ízig-vérig „porosz” Hitler Adolf az ausztriai Braunau-sur-Inn-ből származott! Akár hogy is volt, ez a még tétova nemzeti öntudatra ébredés hasonlított a német humanisták itáliai kollégáikkal szembeni nacionalizmusához. Fájdalmas elmélyülése az intellektüellek és a vezetők körében az emigrációban következett be, akik Párisban, Londonba, New Yorkban élesekben ébredtek rá osztrák öntudatukra. Ennél is kegyetlenebbül – és Felix Kreissler, saját, személyesen átélt tapasztalatai alapján erről egyedülálló tanúságtételt tud adni – Dachauban, Buchenwaldban, Mauthausenben, ahol az osztrák ellenállók és internáltak mindennap tapasztalhatták „különbözőségüket”. A háború e korszakának különböző tapasztalataiból nemzeti egyetértés született, mely hivatkozhatott a három szövetséges nagyhatalom, a SzU, az USA és Nagybritannia 1943. november 1-én Moszkvában tett kijelentésére, melyben kötelezték magukat, hogy helyreállítanak egy független és demokratikus Ausztriát. Az a kollektív „élniakarás”, mely annyira hiányzott az 1918-as kis Ausztriából, új sarokkövévé vált a második osztrák köztársaságnak.

Ezzel még nem volt minden elintézve. Otto Bauer szocialista követői körében még sok habozás, bizonytalanság mutatkozott, és 1918 és 1945 első kancellárja, Karl Renner különös metamorfózisai kérdésekre adhatnak

okot. A nációk és címkeik örökösei és hozzátartozói egyáltalán nem szereltek még le: számukra az osztrák nemzet a monarchisták vagy kommunisták kitalálása volt. És Felix Kreissler szerint újabb késedelmet jelentett „a hidegháború bevezetése, ez réseket nyitott, melyeken keresztül bezúdult az 1949 óta jelenlevő, és a nemzeti öntudatra ébredés kezdeteit veszélyeztető neonácizmus (711, 1.). Minden bizonnyal az európai-atlanti szellem sem járult hozzá, hogy tisztázza a koncepciókat, még akkor is, ha ellenségesen állt szemben a sztalinizmussal, mely a hajdani népbiztos nemzetiségekkel kapcsolatos teóriáival ellentétben, valójában tagadta, még hozzá nagyon is brutálisan, a különbözőséghez való jogot. Az 1955-ös államszerződés és az ezt követő tartós semlegesség lehetővé tették, hogy újra meggyorsuljon a nemzeti öntudatra ébredés folyamata. És 1978-nál megállva, az író joggal mondhatja: „Az osztrákok napról-napra olyan életet élhetnek, melyet közös történelmük és sorsuk fejleményének, az utolsó századok, de főleg a legutóbbi százötven év társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődése eredményének, olyan átélések folyományának tekinthetnek, melyet többé nem vitathat el tőlük senki. Ez a nyeresége a nemzeti öntudatra ébredés már 1938 előtt megindult folyamatának, mely az annexió óta felgyorsult: az az *akarát*, hogy együtt maradjanak, de különállva, és ez jelenti a nemzet-té formálódást, a *Nationswerdung*-ot”. (713. 1.)

Ez a két germanisztikai tanulmány, úgy ahogy van, különböző megközelítési módjával és hangjával, olyan fontos adalékokkal szolgál, melyet a nemzeti érzéssel foglalkozó történészeknek ismerniük kell. Általában pedig gondolkozásra készíthet bennünket történészeket is, akiknek minden érdekes, ami az mberre vonatkozik.

1. 1–2. köt., folytatatólagos lapszámozással, l. 274. Terjesztő: Libraire H. Champion, 1977. A párisi IV. egyetemen 1976. jan. 24-én megvédett disszertáció.
2. P. Rassow, *Histoire de l'Allemagne*, Roanne, Ed. Horvath, 1969. 2. köt. 38–62.
3. Lucien Febvre, *Un destin: Martin Luther*, PUF, 1945, 218 l. Idézet: 205.
4. Kreissler, F.: *La prise de conscience de la nation autrichienne 1938–1945–1978*, PUF, 1980. 1–2. köt. 985.
5. Kiadja a roueni egyetem 1975 óta. A cikk címe: *Idée autrichienne et nation autrichienne*, no. 1, 1975. dec. 11–22.